

900 YILLIK BİR TÜRK ÖĞRETİM KURUMU
BUĞRA HAN TAMĞAÇ¹ MEDRESESİ
Vakıf Belgesi²

— I —

Doç. Dr. Saffet BİLHAN *

İşbu vakıf, güvenilir Hakan, bey, ilâhî desteğe mazhar olmuş, adaletli, gâzi hükümdar, Devletin direği, Milletin baştaçı, İshak'ın babası Nasr oğlu İBRAHİM TAMĞAÇ BUĞRA KARAHAN'ın maliarını bahşederek kurmuş olduğu vakıftır. O, Yüce Allah'ın halifesinin kılıcı, müminlerin emiri, - Tanrı onun iktidarını yüceltip, başarısını pekiştirsin - Yüce Rab'a yaklaşmak, onun sevabını dilemek, caydırıcı azabından korunmak, Tanrı'nın kesin (muhkem) âyetinde bildirdiği ödüle ulaşmak; şöyle ki Yüce Tanrı buyurur : «Önceden (hayatınızda) yaptığınız iyiliklerin mutluluğunu Tanrı katında bulacaksınız», Allah'ın Elçisi de -Allah ondan, ailesinden ve ashabından razı olsun - buyurur : «Ademoğlunun üç eseri harıç, ölümü ile eserleri de son bulur; kalıcı olan üç eseri : kendisinden sonra ona hayır duvası edecek evladı, bıraktığı hayırlı eserler, ve insanların yararı için bıraktığı ilim» ifadesinde (belirtilen yeribulmak) için Hakan, ölümünden sonra eserleri devam edenlerin arasına katılmak, eserlerinin Tanrı nezdinde kendisine bir hayır ve «O gün her kişi yaptığı iyiliğin karşılığını bulur» diyen ayetin be-

(*) Eğitim Programları ve Öğretim Bölümü. Eğitim Felsefesi Bilim Dalı.

(1) İbrahim Buğrahan Tamğaç, İslamiyeti ilk kabul eden ve iki yüz bin (200.000) çadırılık bir aileden ibaret olan, ancak İslamiyeti kabul ettikten (İsa'dan sonra 960) sonra, kısa zamanda, Orta Asya'nın büyük bir imparatorluğu haline gelen İlekhan (Karahan) ı devletinin hükümdarıdır. (bk. BARTHOLD W. Histoire des Turcs d'Asie Centrale, Librairie d'Amérique et d'Orient, Andrien-Maisonneuve, Paris, 1945 p.59., ayrıca bk. İslâm Ansiklopedisi, İlekhan (Karahan) maddeleri).

lirttiği, ve herkesin çağrıldığı (mahşer) günü için bir akar olmasını istedi.

İşte bu nedenle Hakan, bilim ve din yetkilileri için, Meşhed mezarlığı bitişiğinde bir mescit, bilim araştırma ve inceleme salonları, Kur'an öğretimi için bir kütüphane³, kurra'nın Kur'an okuma-

İbrahim, Hicri 433 (1042) tarihinde hükümdar ailesinden yaşlı birinin himayesinde tahta geçmiş, ergenlik yaşına geldikten sonra (Hicri 438-460/1046-1067) tüm yetkileriyle hükümdar olmuştur (bk. Journal Asiatique, tome CCLV, 1967, p. 308, ayrıca bk. Saffet Bilhan, Les jurisprudences hanafites de l'Asie Centrale sous les Qarakhanites, Paris, 1973 p.59; bk. The Bouhra Khan mentioned in the Qutadgu - Bilig, by Barthold, Bulletin of the School of Oriental Studies, London, III, 1923-25, pp.151-153). Buğrahan bu Medreseden başka, Semerkant ilinde, 458 Hicri (1065-66) tarihinde bir hastahane kurmuştur, bu hastahanenin vakıf belgesi de günümüze kadar gelmiştir. bk. Belge: II.

- (2) Medrese ve Hastahane vakıf belgelerini, ilk olarak Muhammed Khadr, 1967 yılında (Journal Asiatique, Tome CCLV, fascicule n. 3-4) de Claude Cahen'in bir önsözü ve Arapça metni ile birlikte, Fransızca çevirisiyle yayınladı. Medrese vakıf belgesi, Osmanlılarda Fatâvâ-i Hindiyye adı ile ünlü olan Fatava el-Alamgîriyye, Kahire baskısı, C. XXX, sa. 313-316 da; Hastahane Vakıf belgesi ise, ikisi de elyazma olan: Fathabâdî adlı bilginin «Gurer eş-Şurût ve Durer es-Sumût adlı kitabı ile İbn Mâce adlı bilginin Muht el-Burhanî kitaplarında bulunmuştur. Bu kitaplarda adı geçen vakıf belgelerini tesbit eden Muhammed Khadr, Riğdemûnî'yi XIV üncü (Hicri VIII nci) yüzyıl bilim adamı olarak tanıtmaktadır. Bu tarih sanıyoruz kitabın kopya edildiği tarih olabilir. Bizim saptadığımızı göre, Gurer eş-Şurût ve durer es-Sumût'un yazarının künyesi şöyledir: Ahmet oğlu - Abdürrahman oğlu - İshak oğlu Kadı Cemaleddin el-Fethebâdî RİĞDAMÜNÎ 1022 (414 hicri) tarihinde Buharanın Riğdemûni kasabasında doğdu ve 1100 (493 hicri) de Buhara veya Semerkant'ta öldü. Adli kararların yazılış biçimini konu alan adı geçen kitabı, İstanbul'un aşağıda yanlarında kayıt numaraları yazılan kütüphanelerde, elyazması olarak bulunmaktadır:

Kılıç Ali - 480, Yeni Cami - 515, 516, Kara Mustafa - 239, Saray - 1033, Şehid Ali Paşa - 920, Asad - 722, Ayasofya - 1040 (Geniş bilgi için bk. Laknevî, Favâd el-Behiyye, Kahire, 1324 H., Kâtip Çelebi, Keşf ez-zunûn, M.E.B. İstanbul 1941-43, (c.2, zeyl c.2), Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litterature, Leiden, 1898, S. I, sa. 638, Kâhhale Ömer Rida, Mucam el-Müellifin, Şam, 1957-61, I.264-65, III.153, İbn el-Esir, el-Lübab fi tezîb el-Ensâb, Kahire, 1357-1369 H., I., 485, Semânî Abdülkerim, el-Ensâb, Leiden - London, 1912, 265-a (el-yazma), Yâkut el-Hemevî, Mucem el-Buldan, Ferdinand Wustenfeld yayını, Leizig, 1866-70, III., 133. Bağdatlı İsmail Paşa, Hidâyet el-Arifin Esmâ el-Müellifin ve Asâr el-Musannifin (M.E.B.), İstanbul, 1951-1955, I., 82.).

sı ve halkın Kur'an okumaları için bir derslik, (genel konularda) halkı eğitmek için edep öğretmenine (eğitim uzmanı) mahsus bir derslik ve bunların tümü, vakfın gerektirdiği bilimsel koşullara uygun düzenlenmiş olarak vakfedilmiştir. Bu hayır kurumu (medrese) bütün müstemilatı ile birlikte Semerkant ilinin içinde, Babül-Cedid (Yeni Kapı) denilen mahaldedir.

Sınırları : Bir yanı yola dayanıyor, ikinci yanı, adını Tarhan Bey'in kızı melike Hatûn'dan alan meydana ve Farkin? meşhedlerinin vakfına bitişik⁴, üçüncü bir yanı öğrenciler için vakıf olan bir ev (yurt) ve Ahmet-el-Mukassas'ın vakfı, ve Ata oğlu Ebûl-Kasım'ınkiyle bitişik, yine adını melike Hatûn'dan alan bir hân'a (Hatûn Hân) bitişiktir, nihayet dördüncü yanı ile (Medrese), Çavli el-Hiltâşî'ye ait bir eve, Emir Nizâm ed-Devle'ye ait bir khankâh'a, melike Tarkan Hatûn'a ait bir eve, ve nihayet (medrese) girişinin bulunduğu bir yola bitişiktir.

Bu vakfı yapanın isteklerine uygun olarak, vakfın geçerli koşulları gereğince, bu hayırlı eserin, günler, yıllar boyu sürekli olması dileğiyle yukarıda açıklandığı biçimde bu medreseyi vakıf olarak kurmuştur. Ayrıca, evleri, ahırları, zahire ambarını, ağılları, salonları içeren Nîm (yarım) Balas adı ile bilinen Semerkant'ın Suğd çarşısında Sarraflar mahallesi Küçe müflis (mufallas)? denen yerdeki hân'ı ve üçü hânın sağ tarafında, biri hânın tam girişinde bulunan dört avluyu (adı geçen medrese vakfına) katmaktadır. (Bunlara) ek olarak beş ev, üç salon, üç koridor, beş teneffüs odasını içeren hânın tamamı ile Semerkant'ın suğd çarşısı R'es et-Tak mahallesi Sirferuşan? denilen sokakta, hân'ın hemen sol tarafına bitişik üç dükkânı da vakfa bağışladı. Bunlardan ayrı olarak sekiz küçük lojman, ve küçük evler, onbeş koridor, onbeş teneffüs odası, iki tuvalet binasını içeren hânın tamamı ile Semerkant'ın Suğd çarşısı, Bâb et-Tak mahallesi Abâd? sokağında bulunan hân'a bitişik dört dükkânı (medresenin) vakfına verdi. Ayri-

-
- (3) Kur'an öğretimi için denmekle birlikte, böyle kütüphanelerde hertür-lü bilim ve sanat kitapları bulunmaktadır. Kur'an sözcüğü, amacın kutsallığını ifade içindir. Nitekim, Ali Şir Nevâî'nin ve Uluğ Beyin kütüphaneleri de böyle idi.
- (4) Buğrahan Tamğaç'ın vakfından önce kurulmuş başka vakıfların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu dönemler, vakıf kurumlarının başlangıcı sayılır.

ca, Semerkant'ın Suğd çarşısında, R'es et-Tak mahallesi Darb Ma-nâra sokağında bulunan ve Samânîd, Kebir adı verilen hân'ın tam girişindeki evieri, alt-üst dahil olmak üzere (Medreseye) bağışladı. (Bu evin) üstündeki odaların hepsini, bu hânın ilâvesi, iç tarafta bekderiyye? odaları ile, bu hânın solunda yukarı çıkılan bekde-riyye? odalarını (Medreseye) bağışladı. Semerkant'ın Suğd çarşı-sında, R'es Kantara Ahire mahallesi Hammad sokağındaki Erkek-ler Hamamı adı ile bilinen⁵ hamamın tümünü (Medreseye) bağış-ladı. Ayrıca, Semerkant yöresinde, «Akire» köylülerinin evlerinin hepsini, Tirâz?'in ve Kerem'in evini, üzüm bağını, ekili, dikili⁶ ara-ziyi, tarlaları, Carm'ad köyündeki araziyi, Ankarker köylerini (Med-reseye) vakıf olarak verdi.

Bu Nîm Balas diye bilinen hân'ı birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınırları ile birlikte bu belgede yazılı olan bütün alan-ları, (Buğrahan Tamğaç) hayatı süresince ve ölümünden sonra, bunların hakları, bu haklara ilişkin hakları; yolları yollara dayalı hakları, hânların arsalarını, dükkânları, yerleştirilmiş «tâbût»?su makinelerini, teneffüs odalarını, tuvalet binalarını, evleri, salon-ları, şantiyeleri, ormanları, duvarlar-altı ve üstü ile birlikte, çatı-lar, direkler, döşemeler, sütunlar, kapılar ve tuğlalar, (hân'ın) su deposu, su yolu, küllerin boşaltıldığı yerler, çöplüklerin (yakacak-ların?) konulduğu yerler, su boşaltma kanalı, su deposu, bunların kanalları ve bunlara ilişkin haklar; ayrıca, köylülerin evleri, onla-rın (bu evlere ait) inşaatları, arazi içinde dikili ağaçlar, bağlar, bahçeler, su arıkları, su yolları, bunlara ilişkin tüm haklar, sular-ın ait olduğu alanlar, bunların akış yolları, bu sınırlar ve haklar içerisinde azı, çoğu, içerden ve dışarıdan (herne varsa) sadaka ola-rak, yüceler Yücesi Tanrı için, kesinlikle, bilfiil, meşru haklara uy-gun biçimde, mutlak, süresiz, dokunulmaz (hak olarak) ne satış, ne bağış, ne miras, ne rehin, ne temellük, ne yıkım suretiyle, bu belgede yazılı hiçbir şartı için herhangi bir değişmeğe olanak ver-

(5) Bu çağlarda erkekler ve kadınlar için kamu hizmeti gören halk ha-mamlarının bulunduğunu görüyoruz. Oysa, 1624-1678 tarihleri arasın-da değişik aşamalarla, Paris'in yakın bir banliyösünde inşa edilen ünlü Versay Sarayının mimarisinde hela'nın bulunmadığı düşünülür-se, yedi asır önceki Türk kentinde halk banyolarının bulunması vur-gulanmaya değer.

(6) Metinde menâbir olarak geçen kelimenin menâbit olması gerektiği ka-nısı ile bu şekilde çevrilmiştir.

meksizin, yeryüzünde ne varsa Tanrı'ya dönünceye kadar⁷ - ki O, dönüleceklerin en mükemmelidir - Medreseye sadaka olarak verilmiştir.

(Bunların tümünün) koşulu, işbu belgedeki açıklamaya göre bağışlanmış şeylerin işletilmesinde, ister kira ile, ister ortakçılıkla olsun, ortakçılık ve müsakat kontratı aylık veya yıllık olabilir : kira bir yıl, ortakçılık 18 ay ile sınırlı olup, ister bir akit olsun, ister birden fazla akitle olsun, yukarıda belirtilen süreler dolmadan hiçbir yenilenmeğe müsaade edilemez. Yukarıda belirtilen bu belgedeki koşulları değiştirmek veya bozmak endişesini taşıyan hiçbir güç bu (malları) kiralamasın.

Bu mallardan Tanrı'nın vereceği gelir, öncelikle bakım, onarım ve gelirin artırılmasına, taksitlerin (mu'an) yatırılmasına, bu vakfın kaiminin arzusu doğrultusunda arazide yeni ağaçların dikilmesine, adı geçen medresenin ihtiyaçlarının önceliğine göre hasır kamışlarının ve yazın hasırların, kışın kenevir alınmasına kullanılacaktır. (Vakfın) arazisindeki ağaçlar, medresenin ve bu kurumun diğer ihtiyaçlarına sarfedilmek üzere kaimin gerekli bulacağı gibi kesilsin, veya zarar veren ağaçlar satılıp, (elde edilen) gelirler, diğer gelirlerde olduğu gibi, kaimin takdiri doğrultusunda kullanılсын. Gelir fazlası ise şu şekilde kullanılacak : Bu vakfın kaimi kim olursa olsun, bu vakfın düzenlendiği tarihte, Semerkant ilinde basılan «muayyide adliyye» resmi para birimi üzerinde kaima 2000 dirhem yıllık, Medresede ders verecek ve Ebû Hanife - Allah ona rahmet etsin - mezhebine mensup olması zorunlu ve mezhebinin itikadı ve gereğine göre öğretim yapacak olan fakih'e bu paradan aylık 300 dirhem olmak üzere yıllık 3600 dirhem öden-sin. Bu medresede ilim öğrenimi yapacak öğrenciye (vakıf) sendinde sözü edilen bu paradan her ay 1500 dirhem olmak üzere yılda 18.000 dirhem para tahsis edilsin ve bu para, müderrisin takdiriyle öğrencilere dağıtılsın. Ancak, müderris bazılarına daha fazla, bazılarına daha az ve bazılarına (durumlarına göre) hiç ver-

(7) Adı geçen medresenin bulunduğu Semerkant kenti, şimdi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği toprakları üzerinde bulunmaktadır. Tarihi eserlere değer verdiklerine inandığımız bu ülkenin bilim adamlarının Tamğaç Medresesinin kalıntılarını, en azından kurulduğu yerlerdeki krokilerini ortaya çıkarmaya çalışmaları için temennide bulunmayı bilimsel görev sayıyoruz.

miyebilir; her ne şekilde olursa olsun, bir öğrenciye ödenecek para miktarı aylık 30 dirhemi geçemez⁸.

Bu parayı dağıtacak kişiye (mutemet), aylık 50 dirhem olmak üzere yılda 600 dirhem verilsin. Yine bu paradan, edep öğretimi (genel öğretim) yapacak öğretmene, aylık 100 dirhem olmak üzere yılda 1200 dirhem ödensin. Kur'an okutacak ve Kur'an tilavet edebilecek öğretmene aylık 125 dirhem olmak üzere 1500 dirhem ödensin. Yukarıda adı geçen meşhed'te Kur'an okuyacak dört kurra'ya, yıllık 3000 dirhem, yani herbirine 750 dirhem verilsin. Medresenin, meşhedin, mescidin, öğrenci odalarının ve tuvaletlerin, kandillerinin yağı ve aydınlatma ihtiyacını karşılamak için 700 dirhem verilsin. 400 dirhem, okulun suyuna yazın gerekli buz temini için verilsin.

Ramazan boyunca geceleri medresede verilecek ziyafet için gerekli ekmek, et ve diğer gıda maddelerine sarfedilmek üzere 3350 dirhem ödensin. 50 dirhem, Ramazan'ın son gecesi için alınacak kandil ve yakıtına ödenecek para⁹. Yıllık kurban günlerine mahsus hayvan alımı için, bağış yapanın (Buğrahan'ın) istemi doğrultusunda ve olanaklar ölçüsünde, 500 dirhem öküz alımına izinli bulunan için olmak üzere 1000 dirhem harcanır, etler ise yoksul ve güçsüzlere verilir. Aynı biçimde 500 dirhem, koyun satınalmaya izinli olana verilerek, (alınacak koyunların etleri) yukarıdaki koşullar içerisinde yoksul ve güçsüzlere dağıtılsın. 1000 dirhem, her aşura günü 50 yoksul ve güçsüz giyindirmek ve aşura akşamı medresede bir yemek ziyafeti vermek üzere ekmek, et ve gerekli diğer gıda maddeleri almak için harcansın. Medrese ve mescidin kapılarını açmak, kapamak, gerekli süpürme ve temizlik işlerini yapmak, hasır ve sergileri yaymak, kenevirleri (bunlardan yapılmış sergi) katlamak, gerektiğinde (kullanılmaz hale gelince) atmak, tuvaletleri temizlemek, sabah, akşam gereken yerlerin kandillerini

(8) Buğrahan Tamğaç'ın öğretim kurumunun belirgin bir özelliği, belki de dünya tarihinde ilk olarak öğrenciye resmen burs vermektedir ve her öğrenciye, eğer vakfın öngördüğü maksimum 30 dirhem veriliyorsa 50 burslu öğrencisi var demektir.

(9) Ramazanın son gecesinde, okulun özel olarak süslendiği, ziyafet ve senliklerle bu gecenin kutlandığı anlaşılmaktadır. Bu belge değişik yaklaşımlarla incelendiği takdirde yapıldığı çağın değişik kültür ve yaşam biçimi hakkında da bize bilgi verebilir.

yakmak için iki hizmetliye, yıllık 1200 dirhem yani kişi başına 600 dirhem verilsin.

Medresenin müderrisi (profesörü) tarafından görevlendirilmek üzere, bilgili, hal ve gidişatı iyi olan bir kişi meşhed'te barınarak, meşhed, medrese ve kütüphaneyi bekleyip kollayacak, medrese ve meşhed ile ilgili ihtiyaçları tesbit edip bildirecek bu kişiye 100 dirhem aylık olmak üzere yıllık 1200 dirhem verilsin. Eğer müderris iki kişinin görevlendirilmesini gerekli görürse, bunlar medresede barınmalı, birine kütüphane, diğerine geri kalan kısımlar teslim edilmelidir; bu, müderrisin takdirine kalmıştır, (iki kişi görevlendirildiği takdirde) yukarıdaki para, müderrisin uygun göreceği biçimde bu iki kişiye paylaşılır.

Bu vakfın düzenlendiği günkü paranın rayiç değeri : 47 dirhem bir miskal saf altın değerindedir. Eğer paranın değeri değişirse, hesap edilsin, yukarıda belirtilen ölçüye göre, vakfın düzenlendiği gün Semerkant'ta mevcut olan para değerine oranla yeni paradan ödensin¹⁰.

Eğer gelir fazlası olursa, vakıf kaimi uygun gördüğü takdirde (bu fazlalıkla yeni mülk satın alınsın ve (buradan elde edilecek) geliri, yukarıda açıklandığı gibi kullanılsın. Aksine, eğer gelirden düşüş olursa (yukarıdaki ölçülere göre) orantılı olarak paylaşırılsın.

İsimleri bildirilen görevlerde (görevlendirilecek) kişilerden bazıları, aramalara rağmen bulunmadıkları takdirde, onlara ayrılan (para)lar geri kalanlara harcansın, veya, eğer vakıf kaimi uygun görürse, o para ile yeni mülk satın alınsın ve bu mülkün geliri de (doğal olarak) ilkinde katılsın.

Bu vakfın şartnamesi, yeryüzü ve onun üzerindeki, kendisine dönülenlerin en mükemmeli olan Tanrı'ya dönüncüye kadar değişmeksizin böyledir. Birgün gelir de bu medreseden vazgeçmek mecburiyetinde kalmırsa ve ilk biçimine getirmek mümkün olmazsa, vakıf malları, Semerkant'ta ilim öğrenimi yapan hanefi öğrencilere harcansın, eğer dağıtılacak kimse bulunmazsa fakir müslümanlara harcansın¹¹.

(10) İlk olarak bu vakıfta, paranın devalüasyon durumu öngörülerek vakıf senedine tedbirler konulmuştur. Değer ölçütü ise, görüldüğü gibi saf altındır.

Bağışı yapan (mallarını vakıf olarak veren Hakan), bunların hepsini, kaim olarak tayin ettiği Ebû Tahir Hasan oğlu Abdürrahman el-Gazzâlî'nin yönetimine verdi ve ona, Tanrı'dan korkmasını, emaneti yerine getirmesini, nashatlere uymasını tenbih etti. Tüm yönetimi, hiçbir koşulu değiştirmemesi kaydıyla onun eline verdi ve (adı geçen malları) elinde bulundurmanın tüm yasal kuralları ile onun eline teslim etti. Kaimin ölmesi halinde yerine başka birinin atanması gerekir. Bu atamanın yapılması, öğretim üyesi fakih ile Sermerkant'te fetva verme düzeyinde olan bilim adamlarının kararı ile olur ve seçilen kişi inanç sahibi, ahlâklı biri olmalıdır. Eğer öğretim üyesi bulunmuyorsa, (kaimin) atanması, Semerkant valisi tarafından yapılır. Bu atamanın hükümdar tarafından yapılması yasaktır¹². Şahitler.

-
- (11) Maverâünnehir, yani Buhara, Semerkant, Taşkent. gibi yörelerde ilk islamiyeti kabul eden Türkler, çoğunlukla hanefi mezhebini geliştirmişlerdir. Burada karahanlı hükümdar, görüldüğü gibi bir öğrenim ve kültür biçimine ayrıcalık tanımaktadır, yoksa müslümanlar arasında mezhep farkı gözetmeksizin «fakir müslümanlara harcansın» demektedir.
- (12) Bir siyaset adamı olan hükümdarın, bilim kurumu için mali kaynak teşkil eden bir vakıf kurumuna yapılacak atamada devre dışı bırakılması, hatta resmen yasaklanması, siyasetin mali güçle bilim üzerindeki baskısına olasılık vermemek içindir. Orta Asya Türk Devletleri medreselerinde, bilim adamları, vakıflar kanalı ile yaşamını sürdüren öğretim kurumlarında kesin bir özerkliğe ve özgürlüğe sahip oldukları için, özellikle, (11-14). yüzyılda Bağdat'tan ve diğer İslâm ülkelerinden bu yörelere doğru çok sayıda bilim adamı akını olmuştur. (bkz. Saffet Bilhan, Orta Asya Türk Devletlerinde Eğitim, Bilim ve Sanat Hareketleri, Ankara, 1978, sa. 119-tez-çoğaltma).